

ПРОБЛЕМА ВИЗНАННЯ МОРФОНЕМИ РІЗНИМИ ЛІНГВІСТАМИ

Стаття присвячена проблемі дефініції та визначення статусу морфонеми представниками різних лінгвістичних шкіл. На прикладі сучасної англійської мови розглянуто питання про роль морфонеми для раціонального опису альтернацій, які відбуваються в морфах однієї й тієї самої морфеми та показано ряди таких звукових змін, що виконують морфологічну функцію.

Ключові слова: морфонема, фонема, морфема, морф, аломорф.

Довгун И. Н. Проблема признания морфонеми разными лингвистами.

Статья посвящена проблеме дефиниции и определения статуса морфонеми представителями разных лингвистических школ. На примере современного английского языка рассмотрен вопрос о роли морфонеми для рационального описания альтернатив, которые имеют место в морфах одной и той же морфемы, а также показаны ряды таких звуковых изменений, которые выполняют морфологическую функцию.

Ключевые слова: морфонема, фонема, морфема, морф, алломорф.

Dovgun I. M. The Problem of Morphoneme Recognition by Different Linguists. The article is devoted to the problem of the definition and the designation of the status of morphoneme by the scholars of different linguistic schools. The role of morphoneme for the efficient description of alternations in the morphs of the same morpheme is shown and a series of such sound changes, which perform a morphologic function, in Modern English is represented.

Key words: morphoneme, phoneme, morpheme, morph, allomorph.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема дефініції та статусу морфонеми не має єдиної інтерпретації з боку представників різних лінгвістичних шкіл і напрямків. Проте вчення про морфонеми не втратило своєї значимості та становить фундаментальну основу для численних досліджень з цієї актуальної проблематики.

Метою нашої статті є короткий огляд різних морфонологічних концепцій щодо визнання чи невизнання морфонеми як одиниці морфонологічного рівня та обстоювання нашої думки щодо реальності морфонологічної одиниці. Для досягнення поставленої мети необхідним є вирішення таких завдань: окреслити основні поняття, що використовуються різними авторами для опису морфемних альтернацій; довести, що морфонеми є реальними одиницями мови; довести їх роль для раціонального опису чергувань, які відбуваються в морфах тієї самої морфеми і передають певне граматичне значення, та на прикладі сучасної англійської мови виявити ряди таких звукових змін, що виконують морфологічну функцію.

Виклад основного матеріалу. Безперечно, визнання чи невизнання морфонеми як особливої мовної одиниці, вибір способу її трактування залежить від фонологічних і морфологічних позицій автора, а також від обстоюваного ним підходу до інтерпретації морфонології як науки, її об'єкта дослідження, завдань, що ставить перед собою дослідник, критеріїв виділення морфонологічних явищ.

Використана література показує, що в дослідників немає чіткості у визначенні морфонеми. В „Тезах Празького лінгвістичного гуртка” знаходимо визначення морфонеми як абстрактного образу, що складається з двох або декількох фонем, які здатні замінювати одна одну в межах однієї і тієї ж самої морфеми [Тези Празького лінгвістичного гуртка 1967, с. 21–22]. Один із представників празького гуртка (М. С. Трубецької) спробував показати місце морфонології в системі мови, її завдання, а також виділив основну одиницю морфонологічного рівня. Предметом морфонології він вважав морфологічне використання фонемних засобів мови і сформулював три її завдання. На його думку, морфонологічна теорія як сполучна ланка між морфологією і фонологією повинна складатися з трьох розділів: 1) теорія фонологічної структури морфем різних типів; 2) теорія комбінаторних звукових змін, які відбуваються в окремих морфемах як наслідок сполучення морфем; 3) теорія звукових чергувань, які виконують морфологічну функцію [Трубецької 1967, с. 115–118]. Пізніше М. С. Трубецької дав визначення морфонеми як сукупність фонем, що беруть участь у вільному морфемному чергуванні, і описав це на прикладі російської мови [Трубецької 1987, с. 88].

Ми вважаємо, що другий розділ за М. С. Трубецьким до морфонології відношення не має, оскільки комбінаторні чергування не виконують морфологічної функції, а лише вказують на зміни фонем, які залежать від її оточення. Потрібно розрізняти комбінаторні, позиційні (залежно від місця фонем по відношенню до наголошеного складу) та морфематичні чергування, що виконують морфологічну функцію. Одиницею комбінаторних і позиційних чергувань є фонема, одиницею морфематичних чергувань – морфонема, яка представлена фонемами, що чергуються. Морфонемою можна вважати такі фонемні чергування, яких обумовлюється виконанням морфологічної функції.

Погоджуючись із празьким науковцем, В. Г. Золхоев визнає, що фонемні чергування, дійсно мають певне функціональне навантаження, тому вони являють собою особливу фонологічну одиницю вищого, ніж фонема, рівня, хоча утворення їх – морфем – пов'язане з фонетичними причинами, а не морфологічними [Золхоев 1980, с. 5–6]. Отже, під морфонемою вчений теж розуміє комплекс фонем, що чергуються. На прикладі аглютинативних мов він доводить необхідність поряд з фонемою використовувати одиницю вищого рангу, тому виділяє чотири фонологічні одиниці, а саме голосні й приголосні фонемні чергування, голосні та приголосні морфонеми [Золхоев 1980, 144 с.].

У дусі ідей М. С. Трубецького побудована концепція Н. Є. Ільїної. Вона розглядає морфонему як узагальнення певних фонем, кожна з яких можлива в чітко визначених умовах. Морфонема являє собою складне мовне явище, яке

дослідник може описати лише через граматичну позицію. Така граматична позиція, що викликає чергування фонем в кореневих морфемах, може бути охарактеризована як положення кореневого морфа перед афіксом, а фонemi, які чергуються в таких позиціях, об'єднуються в морфону. Реалізація морфону, що представлена конкретними фонемами в морфемі, залежить, на її думку, лише від наступного афікса, який стоїть відразу за даною морфону або знаходиться на відстані [Ильина 1980, с. 52–55]. Морфонема – це абстрактна й узагальнена одиниця мови, що об'єднує фонemi, які замінюють одна одну в залежності від різних граматичних позицій, уможлиблює зведення морфів до єдиної морфемі та слугує для конструювання і розрізнення морфем [Ильина 1980, с. 80].

В. Джейсем відносить фонemi, що чергуються в даній позиції морфемі до однієї морфону. Він наполягає на використанні морфофонематичної транскрипції, бо морфемі складаються з морфону [Jassem 1983, р. 636–637].

М. П. Кочерган розглядає морфону як абстрактну одиницю, що конкретно реалізується в мові у вигляді фонем, які, в свою чергу, замінюють одна одну в морфах при словозміні і словотворі. Різниця між фонемою та морфону полягає в тому, що перша одиниця є узагальненням найменшої сегментної одиниці мови, а інша – є та ж сама фонема, але розглянута вона під іншим кутом зору [Кочерган 1999, с. 138].

В. Г. Чурганова визначає морфону як елементарну одиницю морфонологічного рівня, що представлена в мові рядом сильних і слабких фонем одного класу, які займають однакову позицію в морфемі та розподіляються по морфах залежно від фонологічних і морфологічних позицій. Морфонема виступає компонентом реальної морфемі. Позиції, де можливе розрізнення максимального числа фонем, вона називає сильними, а в яких можливість протиставлення фонем редукована, – слабкими. Відповідно дослідниця виділяє сильні та слабкі фонemi, а також слабкі морфону – ряд, де відсутні сильні фонemi, та сильні морфону, що представлені фонемним рядом із сильною фонемою. В результаті об'єднання сильних і слабких фонем, які займають у морфі різні фонологічні, але однакові морфологічні позиції, вона виділяє 37 приголосних та 6 голосних морфону у російській мові [Чурганова 1973, с. 25, 34–37].

В. Г. Чурганова фактично прирівнює визначення морфону з поняттям фонемного ряду Р. І. Аванесова, яке автор у своїх пізніших працях теж називає морфофонемою [Аванесов 1976, с. 5–10]. Вчений використав поняття фонемного ряду для того, щоб показати зв'язок між звуковою стороною мови та її граматичною будовою, а саме, між фонемою та морфемою, який відбувається завдяки не лише паралельному, а й непаралельному чергуванню сильних і слабких фонем. Непаралельними вчений називає такі позиційні чергування, які утворюють фонемні ряди, що частково перетинаються один з одним, тобто мають один або декілька спільних членів, а паралельними – ті, що не мають спільних членів. Фонемні ряди непаралельних чергувань утворюють певну функціональну єдність сильної фонемі, що виступає в позиціях максимальної диференціації, та слабких фонем, які чергуються з нею і виступають у позиціях,

де розрізняється менша кількість звукових одиниць. Слабка фонема завжди є еквівалентом двох або декількох сильних. Така єдність позиційно обумовлених чергувань дозволяє виявити тотожність морфеми з погляду її звукового оформлення. Усі позиційні різниці, що спостерігаються в морфах однієї морфеми, дослідник записує за допомогою морфофонематичної транскрипції [Аванесов 1974, с. 25–35].

Визначення морфонеми, яке подає З. З. Харріс, хоча й базується скоріше на графічних символах, та все ж кожен такий символ представляє клас фонем і визначається списком фонем, які є членами цього класу. Кожен такий символ зустрічається в специфічному оточенні та називається морфонемою [Harris 1960, р. 225].

Ч. Хокетт висунув тезу щодо морфофонемної будови морфеми. Свою позицію американський дескриптивіст обґрунтовує тріадою тверджень, у якій будь-яких два заперечують третє:

- 1) Knife і knive- представляють одну й ту ж саму морфему;
- 2) Knife і knive- є фонетично різними;
- 3) Морфема складається з фонем.

Якщо поставити в основу доказів перше та третє твердження, то knife і knive- є ідентичні з фонологічної точки зору, друге та третє твердження доводять, що knife і knive- є різними морфемами, перше та третє – заперечують, що морфема складається з фонем. Вчений подає схему, що представляє різні позиції, де С означає „складаються з”, R – „представлені” та P – „запрограмовані з” (див. рис. 1). Ч. Хокетт робить висновок, що морфема складається з однієї чи більше морфонем, тоді як морф – з однієї чи більше фонем. Морфонема в свою чергу представлена інваріантним набором фонем, а морфема – фіксованим морфом [Hockett 1961, р. 29–33].

На думку вченого, фонемі та морфемі постають реальними одиницями в мові, тоді як морфонемі та морфи виступають у нього як “артефакти аналізу” або ”зручність для опису такого роду явищ” [Hockett 1961, р. 42]. Ми не можемо погодитися з думкою Ч. Хокетта щодо морфофонемного складу морфем, адже не кожне чергування в морфемі є представлене морфонемами, а лише таке, що передає певне граматичне значення, що є допоміжним або єдиним засобом вираження тієї чи іншої морфологічної категорії.

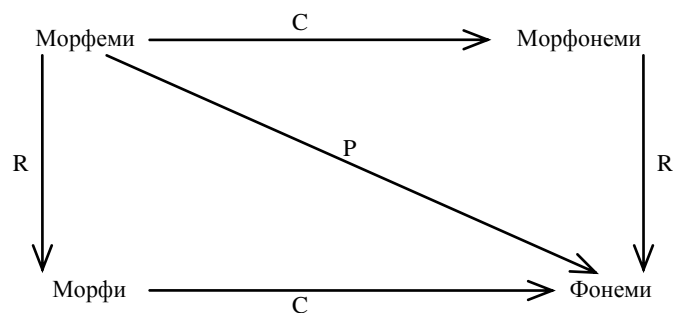

Рис. 1.

Хоча чимало науковців визнають морфонеми як мовну реальність, інші вітчизняні та зарубіжні автори мовознавчих досліджень із морфологічної проблематики заперечують доцільність виділення морфологічних одиниць як об'єкта дослідження. Зокрема, О. О. Реформатський, хоча й визнавав морфологію як особливий розділ мовознавства, не вбачав потреби у виділенні окремої морфологічної одиниці, а пропонував користуватися фонемою і морфемою для опису такого роду мовних явищ. Ряд змінних компонентів морфів однієї й тієї ж морфеми дослідник описував у термінах фонем [Реформатський 1979, с. 47].

Для розрізнення морфів однієї морфеми О. С. Кубрякова та Ю. Г. Панкрац використовують поняття альтернативного ряду, який фіксує змінні компоненти морфів і забезпечує опис граматичних функцій даних морфів у більш системній та регулярній формі. Як статичне поняття альтернативний ряд сприяє відображенню фонологічної суті альтернативи, тобто, фіксуючи альтернативні компоненти морфів, сприяє констатації того факту, що не всяка фонема чергується з іншою, групою фонем або фонемним нулем, а чергуються саме ті фонemi і саме в такій кількості, а як динамічне поняття – описує функціонування тих змінюваних морфем, які характеризуються даним рядом. Кожен член такого ряду являє собою водночас змінний компонент морфа та власну морфологічну позицію, якій приписується певне граматичне значення [Кубрякова 1983, 18 с.].

Об'єктом нашого дослідження слугують фонологічні зміни у морфемі або морфах однієї морфеми, що виконують певну морфологічну роль у словозмінній парадигмі різних типів слів сучасної англійської мови. Морфема розглядається нами як мінімальна значуща одиниця мови, в якій за певним фонетичним оформленням закріплений зміст і яку неможливо поділити на простіші одиниці такого роду. В тексті морфеми представлені морфами. Морф визначається як варіант морфеми, її конкретний представник, це найменша значуща частина, яку можна виділити в складі словоформи. Компоненти морфів, представлені однією фонемою, набором фонем або фонемним нулем, які чергуються, виконуючи морфологічну роль, ми зображаємо символом морфонеми.

Для зручності морфи, в яких чергуються фонemi, ми позначаємо в термінах морфонеми, тоді в морфонеми репрезентації з'явиться єдиний морф, який буде представлений певною морфонемою. Так, чергування /f/ – /v/, яке відбувається в утворенні множини іменників сучасної англійської мови типу *a knife – knives*, *a leaf – leaves*, можна подати у вигляді морфофонемного запису: {naif/v} – {naif/v+z}, {li:f/v} – {li:f/v+z}, де {f/v} виступає як морфонема та є показником вираження категорії числа. Загальні правила морфофонемної інтерпретації дозволяють морфонеми {f/v} присвоювати правильну фонетичну форму морфемі відповідно до контексту.

Отже, морфонема – це ряд різних фонем, що чергуються в межах однієї морфеми та слугують основним або допоміжним засобами вираження морфологічного значення. Так, внутрішня флексія у словах типу: *a foot – feet*, *a goose – geese*, *a tooth – teeth* є єдиним способом передачі морфологічної

інформації, тоді як чергування фонем в кореневих морфемах типу: a leaf – leaves, a knife – knives не утворюють самостійно множини даних іменників, а лише супроводжують наступний афікс. Морфонема позначає такі фонологічні одиниці, різні елементи яких слугують конститuentами морфем.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вслід за М. С. Трубецьким [Трубецкой 1967, с. 115–118], ми вважаємо, що для опису всіх випадків звукових чергувань, які відбуваються в морфах та виконують певну морфологічну функцію, окрім фонологічного й морфологічного рівнів мови, необхідним є виділення морфонологічного з його власними одиницями, а саме морфонемами. Морфонема – абстрактна одиниця морфонології, яка використовується для найбільш раціонального опису фонологічних альтернатив в морфах однієї й тієї самої морфемі, передає певне граматичне значення і представлена в морфемі як чергування фонем з фонемою, групою фонем або фонемним нулем.

Література

Аванесов Р. И. Акцентная вариантность и вокализм слова / Р. И. Аванесов // Теория языка. Англистика. Кельтология. – М.: Наука, 1976. – С. 5–10.

Аванесов Р. И. Русская литературная и диалектная фонетика / Р. И. Аванесов – М.: Просвещение, 1974. – 287 с.

Золхоев В. И. Фонология и морфонология агглютинативных языков (особенности функционирования системы фонем) / Валентин Игнатьевич Золхоев. – Новосибирск : Наука, 1980. – 144 с.

Ильина Н. Е. Морфонология глагола в современном русском языке / Надежда Евгеньевна Ильина. – М.: Наука, 1980. – 148 с.

Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підруч. [для студ. філолог. спец. вищ. закл. освіти] / Михайло Петрович Кочерган. – К.: Академія, 1999. – С. 288. – (Альма-матер).

Кубрякова Е. С. Морфонология в описании языков / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац. – М.: Наука, 1983. – 119 с.

Реформатский А. А. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии / Александр Александрович Реформатский; [Отв. ред. В. А. Виноградов]. – М.: Наука, 1979. – С. 101.

Тезисы Пражского лингвистического кружка / [сб. статей : Пражский лингвистический кружок / состав. Н. А. Кондрашова]. – М.: Прогресс, 1967. – С. 17–41.

Трубецкой Н. С. Морфонологическая система русского языка / Николай Сергеевич Трубецкой // Избранные труды по филологии / [пер. с нем. Н. А. Васильева]. – М.: Прогресс, 1987. – С. 67–143.

Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии / Николай Сергеевич Трубецкой // Сб. статей : Пражский лингвистический кружок / [сост. Н. А. Кондрашова]. – М.: Прогресс, 1967. – С. 115–119.

Чурганова В. Г. Очерк русской морфонологии / В. Г. Чурганова – М.: Наука, 1973. – 240 с.

Harris Z. S. Structural Linguistic / Zellig S. Harris – Chicago : University of Chicago Press, 1960. – 384 p.

Hockett C. F. Linguistic Elements and Their Relations / Charles F. Hockett // Language. Journal of the Linguistic Society of America. – Baltimore : Waverly Press Inc., 1961. – № 37, Vol. 1. – P. 29–53.

Jassem W. The Phonology of Modern English / Wiktor Jassem. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – 768 p.